

Ігор Десятничук

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 Р.: ІНІЦІАТИВИ РЕГІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті проаналізовано основні регіональні ініціативи з питань розширення самоврядування в Чехословаччині в ході реформ «Празької весни» 1968 р. Охарактеризовано особливості руху за створення фахової організації селян і працівників сільськогосподарських кооперативів.

Ключові слова: Празька весна, лібералізація, самоврядування.

В статье проанализированы основные региональные инициативы по вопросу расширения самоуправления в Чехословакии в ходе реформ «Пражской весны» 1968 г. Охарактеризовано особенности движения за создание организации крестьян и работников сельскохозяйственных кооперативов.

Ключевые слова: Пражская весна, либерализация, самоуправление.

Basic regional initiatives of the problems of self-government extension in Czechoslovakia during the Prague spring reforms are analyzed in the article. We characterize the peculiarities of the movement for the creation of a professional organization of peasantry and workers of the farmer cooperatives.

Key words: Prague spring, liberalization, self-government.

Проблема співвідношення повноважень органів центральної державної влади та місцевого самоврядування є актуальною для будь-якої держави, що проходить шляхом реформування системи управління. Для поставторитарних країн активізація громадян на рівні органів місцевого самоуправління є важливою складовою формування громадянського суспільства.

Запропонована проблема не стала темою окремого дослідження ні в чеській, ні у словацькій, ні у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти становища інституційних суб'єктів регіонального самоврядування знаходимо у працях Г. Скіллінга, В. Курала, З. Гейзлара, К. Каплана [1; 2; 5].

Однією з найважливіших ознак успішності демократичних перетворень у державі є регіональна ініціатива, наявність якої свідчить про незворотність реформ. Демократизація, проголошена керівни-

цтвом КПЧ, з певним запізненням була підтримана всією країною, про що свідчив перебіг районних партконференцій.

Ініціативи комуністів і безпартійних на місцях виливались у сотні і тисячі резолюцій, що надходили в місцеві та центральні органи влади з підтримкою реформ і вимогою їх поглиблення. Різноманітні зібрання, зустрічі, акції, присвячені створенню регіональних відділень К 231, Клубу безпартійних активістів (КАН) та інших організацій, свідчили про те, що процес відродження не був прерогативою винятково Праги, Брно, Острави, Братислави та інших великих міст.

Демократизація принесла потребу чіткішого окреслення і реального збільшення повноважень місцевих територіальних представницьких органів. З цією метою були підготовлені закони про міста Брно, Острава, Пльзень, що стали частиною загальної програми з розвитку самоуправління.

Окремо постало питання поживлення діяльності та підвищення ролі національних комітетів, що мали перетворитись на справжні органи місцевого самоврядування. Адже Конституція 1960 р. розглядала національні комітети як винятково органи державної влади і управління, що керуються у своїй діяльності законами та постановами і вказівками уряду. Протягом 50-х-60-х рр. ХХ ст. невпинно звужувались повноваження національних комітетів та їх фінансово-економічний потенціал, що призвело до їх деградації у виконавчі елементи всього управлінського апарату. Найбільше невдоволення місцевих представницьких органів викликала передача крайовим національним комітетам повноважень розподілу інвестицій на місцевому рівні, що робило неможливим вплив місцевої влади на розвиток інфраструктури у своїх районах.

Таким чином, встановлення системи директивного адміністративного управління призвело до зосередження влади, матеріальних і фінансових засобів на вищих ступенях управління, що сприяло бюрократизації в питаннях вирішення громадських справ. У широкому розумінні такий стан приводив до придушення самої можливості широкої ініціативи на місцях. Національні комітети були позбавлені можливості захищати інтереси міст і поселень, тому що виконували політико-управлінські функції і напрям їх роботи не був тотожний з ідеєю і завданнями територіального самоуправління.

У результаті більшість населення втратила зацікавленість у їх роботі, тому в 1966 – 1967 рр. був дещо розширений простір для самостійності у прийнятті рішень та фінансова незалежність національних комітетів. Вони залишались органами державного управ-

ління, однак набували елементів плюралізму та самоуправління в тому значенні, що руйнували попередню концепцію централізованого партійно-державного управління.

Програма дій КПЧ принесла нове розуміння функцій національних комітетів як органів, «які мусять продовжувати роботу у прогресивних традиціях самоуправління та народовладдя». Головним політичним призначенням національних комітетів встановлювалось «оберігати права і потреби громадян, спростити вирішення усіх справ, із якими громадяни звертаються до національних комітетів, відстоювати громадські інтереси і протистояти спробам різних інституцій брехати громадянам і не дбати про їх потреби» [4, с. 122].

Великий досвід самоуправління в Чехії підказував, що існує потреба у створенні механізму, який би сприяв демократизації системи управління державою. Таким механізмом могло стати об'єднання територіальних одиниць самоуправління до спільної організації.

Деякі загальні збори представників регіонів вилились у створення підготовчого комітету Союзу чеських, моравських і сілезьких міст і поселень. У середині серпня 1968 р. були проведені установчі збори Союзу, що розглянули проекти програмного проголошення і статуту нової організації.

Союз мав представляти інтереси міст і населених пунктів стосовно уряду і Національних зборів. Особливе піклування при цьому мали отримати невеличкі містечка, адже за статутом організації не менше половини членів Ради Союзу мали складати представники населених пунктів чисельністю до 10 тисяч чоловік.

Про основні напрями діяльності організації можна судити із назв секцій, що були встановлені та мали працювати на постійній основі: фінансово-економічна, правова, охорони навколишнього середовища і прав споживачів, територіального планування і проектування, раціоналізації, торговельно-підприємницька, видавнича, дослідження комунальної діяльності, закордонних зв'язків, документальна [3, с. 302].

Активісти Союзу також висували вимоги збільшення повноважень міських і районних національних комітетів, що мало сприяти виконанню Програми дій КПЧ. Зокрема, лунали вимоги внесення змін у закон про Національні комітети в частині, що стосувалась їх економічної діяльності і господарської сфери в цілому, передача пожежної охорони та частин громадської безпеки від міністерства внутрішніх справ до національних комітетів.

Окрім того, вимагалось переглянути усі незаконні рішення, прийняті національними комітетами у попередні роки, і реабілітація не-

винно постраждалих. Однак головним для національних комітетів залишалось отримання можливості висловлюватися при вирішенні питань, що стосувались правових відносин у межах політичної системи і основних правил громадського життя. Діяльність громадських організацій самоуправління виглядала достатньо перспективною, однак у своїй практичній роботі вони були змушені спиратись не лише на ініціативу «знизу», але і на підтримку місцевої влади.

Переорієнтація системи управління на демократичні засади викликала загальні очікування адміністративної реформи. Однак в Моравії та Сілезії рух за підвищення повноважень місцевих органів влади вилився у небажані для керівництва КПЧ форми. За прикладом Словаччини, великої популярності тут набула ідея щодо федералізації країни на основі триєдиної федерації, складовими якої мали стати Чехія, Словаччина та Моравія і Сілезія як автономні частини держави з елементами самоуправління [2, с. 78]. На підтримку цієї ініціативи була утворена громадська організація «Громадськість за Моравію і Сілезію» на чолі з ректором університету м. Брно Т. Мартінцем. Організація заручилась підтримкою близько 150 тисяч чоловік і виступила із конкретними пропозиціями на адресу уряду, основною метою яких було перетворення історичних областей Моравії і Сілезії на окрему одиницю федерації.

Для цього керівництво організації запропонувало провести референдум у цих регіонах з метою виявлення настроїв населення щодо цього питання. Представники «Громадськості за Моравію і Сілезію» проводили численні семінари, на яких жваво обговорювали проблеми переходу державної системи на федеративну основу. Широке висвітлення цих заходів пресою робило дискусію навколо даної проблематики загальнодержавною.

Іншою проблемою було значне невдоволення на периферії результатами адміністративних перетворень 1960 р., які були проведені без огляду на бажання місцевого населення. Тоді, незважаючи на географічні, історичні, національні, транспортні та економічні чинники, відбулось різке зменшення адміністративних районів, що вилилось у створення великих, неефективних у своєму призначенні, адміністративних територій. Якщо до 1960 р. у Чехословаччині було 307 районів, то після «реформування» їх залишилось 134, включаючи 10 районів Праги і 12 – Братислави, що мали статус районних національних комітетів [3, с. 294].

Це призвело до того, що колишні райцентри, які були осередками промисловості, освіти, медицини, культури, спорту, значно зане-

пали через зменшення фінансування. Віддаленість деяких населених пунктів від райцентрів збільшилась до 50-75 км., що вело до послаблення суспільної та політичної активності їх жителів.

До 20 липня 1968 р. з'явилися ініціативи міських національних комітетів з відновлення 99 колишніх і створенню 4-х нових адміністративних районів (67 у Чехії і 36 у Словаччині), що були підтримані місцевими партійними, суспільними, кооперативними організаціями, підприємствами, школами і т.д.

Ці вимоги були тим голоснішими, чим відчутнішими ставали чутки про готовність центрального керівництва реорганізувати всю систему управління, скасувавши крайовий територіальний поділ і крайові державні та партійні органи як проміжну управлінську ланку.

Жодна соціальна група в Чехословаччині не постраждала так від економічних негараздів 50-х – 60-х рр., як селяни. До того ж вони були зневажені тим, що оцінювались найвищим керівництвом КПЧ як ненадійна верства суспільства, в якій присутні «залишки аграрної та людяцької партії» [6, с. 340].

На початку 50-х рр. згідно радянських зразків було визначено, що у сільськогосподарському виробництві, заготівлі сільськогосподарської продукції та сировини і в торгівлі доречніше зосередити зусилля кооперативного руху. Тож колективізація в країні була проведена у формі залучення селян до сільськогосподарських кооперативів (ЄЗД). За умов керівної ролі партії, яка в даному випадку втілювалась винятково у примусі до вступу в кооперативи, була створена ціла структура виробничих та споживчих кооперативів. Хоча за формою вони являли собою акціонерні товариства, де роль акцій виконували пайові книжки, фактично кооперативи були такими ж одержавленими підприємствами з виробництва і торгівлі, як і колгоспи.

При цьому партія не зважала на те, що часто організація сільськогосподарських кооперативів не відповідала економічним потребам і скеровувала переміщення споживчих кооперативів з промислових центрів на село. В результаті, скажімо, у Словаччині в середині 1960-х рр. близько 50% членів сільгоспкооперативів не були за походженням селянами. Суттєвим було те, що жінки складали 52% складу цих кооперативів, а 2/3 селян-кооператорів були старші за 50 років [1, с. 50].

Як і в інших галузях народного господарства, централізована модель управління кооперативним рухом призвела до позбавлення кооперативів цілого ряду прав і повноважень. Найбільше незадоволення керівників ЄЗД та споживчих кооперативів викликала теоретична

засада, згідно якої кооперативна форма власності є нижчою у порівнянні із суспільною (державною) і за соціалістичної системи ліквідація кооперативів є неминучою. На практиці це вилилось у передачу до державного сектору усіх дрібних переробних підприємств і монополізацію ним усієї оптово-торговельної діяльності.

Однак зростання сільськогосподарського виробництва протягом 1960-х рр. та покращення життєвого рівня селян привели до того, що кооперативи-колгоспи увійшли до життя селян і не викликали такої відрази, як у 1950-х рр. До того ж вони зайняли чільне місце у сільськогосподарському виробництві республіки. ЄЗД обробляли 60,2% орної землі, тоді як самостійні господарства – 17,2%, в ЄЗД працювало 52% усіх зайнятих у сільському господарстві. Якщо вірити опитуванню, проведеному у Словаччині 18-24 липня 1968 р., 61,5% опитаних підтримували колективний спосіб виробництва, тоді як за приватний висловились 19,5% респондентів [5, с. 586].

З початком демократизації селяни та їх керівники доволі пасивно віднесли до її політичної складової, а основну увагу приділили економічним проблемам і подоланню високої централізації в управлінні сільським господарством.

Певним поштовхом до залучення селян у лави прихильників реформ мав стати VII з'їзд ЄЗД, що проходив у Празі 1-3 лютого 1968р. Напередодні член президії ЦК КПЧ Й. Борувка через «Земледельське новіни» закликав делегатів з'їзду повикидати свої схвалені партапаратом промови і відкрито та правдиво розповісти про те, що потрібно зробити для покращення роботи у сільськогосподарських кооперативах [2, с. 35].

На цьому з'їзді свою першу офіційну промову у якості першого секретаря ЦК КПЧ здійснив О. Дубчек. Віддавши шану К. Готвальду за досягнення у колективізації, він схвально поставився до роботи малих і середніх приватних сільських господарств. У виступі О. Дубчека йшлося про поглиблення «кооперативної демократії», що мало вилитись у «завершення структурування демократичної організації в сільському господарстві» [7, с. 63-64]. Резолюція з'їзду уповноважувала розробити найкращу форму демократичного управління сільським господарством, проте не згадувала про потребу створення фахової організації селян-кооператорів, на чому наполягало чимало промовців. Фактично, окрім декларацій, селяни не отримали нічого і залишились у стані, що нічим не відрізнявся від попереднього. Демократично налаштовані керівники сільськогосподарського сектору сприйняли це як провал з'їзду.

Такий стан мали виправити збори активу землеробів, що були скликані на 25 березня в районі Йичин. На цій нараді дійшло до жорстких суперечок між послідовниками демократизації та консерваторами. На зборах було дозволено виступити двом колишнім «куркульям», які критикували надмірну завзятість комуністичних функціонерів, що проводили «соціалізацію села». Декілька радикалів піддали критиці Й. Боровку та Ф. Водселоня з числа вищих керівників держави. Але головним було те, що актив прийняв заклик до створення загальнодержавної фахової організації селян. Надалі всі виступи на підтримку цієї ідеї почали називати «Йичинським рухом».

Однак ця ініціатива викликала заперечення багатьох партійних функціонерів, які побоювались політичної інституціалізації аграрного руху. Міністр сільського господарства Местек погоджувався лише на створення окремих організацій селян на крайовому рівні, а прагнення до заснування спільної організації селян назвав аграрним фашизмом [7, с. 193].

Офіційне ж ставлення до проблеми з боку керівництва КПЧ формувалось повільно. Дещо прояснила ситуацію Програма дій КПЧ. Хоча вона була надто загальною і не давала конкретних порад щодо втілення своїх пропозицій, створення загальнодержавної кооперативної сільськогосподарської організації та збільшення самостійної ініціативності сільськогосподарських підприємств були в ній підтримані [7, с. 325, 340]. Це означало, що була відкинута ідея переорієнтації сільського господарства на невеликі фермерські господарства, тоді як великомасштабне виробництво на колгоспних державних фермах і надалі схвалювалось. Приватне господарювання визнавалось економічно доцільним лише у важкодоступних гірських та прикордонних районах. Селяни були запевнені у тому, що ніякої реабілітації «куркульів» не буде, не рахуючи тих 30 тисяч господарів, яким реабілітація була обіцяна через помилковість їх зарахування до «куркульського» стану.

У цей період громадська активність представників села проявилась у критиці Міністерства сільського господарства і харчування, сільськогосподарського комітету Національних зборів, підприємств, що займались забезпеченням села сільськогосподарською технікою та обладнанням. Вимоги децентралізації включали прагнення надання окремим господарствам можливості самостійно займатись експортно-імпортними операціями та усунення посередників, котрі залишали кооперативи без прибутку від цих операцій. Окрім цього, вимагалось створення спеціальних сільськогосподарських банків, кас і в перспективі утворення єдиного комплексу сільгоспвироб-

ництва з передачею селянам засобів по переробці сільгосппродукції, лісового господарства тощо.

В окремих районах піднімались «політично небезпечні» для правлячої верхівки питання щодо можливостей вільного виходу із ЄЗД і виділення для цих цілей землі, щодо компенсації за майно, яке селяни вносили в ЄЗД при створенні кооперативів.

Нарешті, до кінця травня 1968 р. президією ЦК КПЧ була схвалена програма створення Союзу селян-кооператорів. У своєму виступі на травневому пленумі ЦК КПЧ О. Дубчек зазначив, що «Створення фахової організації селян-кооператорів не означає ані створення політичної партії по типу старої аграрної, ані організації, яка б підміняла апарат управління сільським господарством ...Йдеться про організацію селян, яка б висловлювала суспільні та соціальні інтереси працівників соціалістичного сільського господарства. Це означає не лише захист індивідуальних інтересів, а й їх представництво у Національному фронті...» [6, с. 40]. Відповідно розпочалась організація підготовчих комітетів організації, до якої мали увійти колгоспники-кооператори, працівники машинно-тракторних станцій (СТС), агрокультурних дослідницьких інститутів тощо.

Однак частина керівників кооперативів, сільгосппідприємств та державних чиновників середньої ланки, що здійснювали керівництво сільським господарством, виступили за створення організації, яка б об'єднувала сільгосппідприємства як колективних членів з метою захисту їх економічних інтересів. З іншого боку, Союз сільгоспробітників, що входив до складу профспілок і представляв інтереси державного сільськогосподарського сектору (радгоспи, машинно-тракторні станції), також висловив побоювання щодо створення загальної організації селян і запропонував утворити окремі колективні організації для радгоспів та СТС без індивідуального членства їх працівників.

Як і в інших суспільних сферах, питання організації селян-кооператорів не обминула проблема федералізації. На своїх зборах у Дунайській Стреді 4-5 квітня Словацький комітет Союзу споживчих кооперативів висловив незадоволення нерівноправним становищем, коли його діяльність у багатьох випадках обмежувалась рішеннями Центрального союзу споживкооперації [3, с. 148].

Керуючись рішенням Словацької Національної ради «вважати федеративну соціалістичну систему формою, що відповідає марксистсько-ленінським основам національної політики» [4, с. 127], словацька сторона вимагала встановлення вертикалі кооперативного руху у всій країні із розподілом повноважень на демократичних

принципах. Виходячи з того, що індивідуальні інтереси працівників мають бути тотожними інтересам соціалістичного підприємства, словаки запропонували, аби єдина організація селян виконувала як громадсько-соціальні, так і господарсько-економічні функції. Пропонувалось розглядати ЄЗД одночасно громадською організацією і підприємством [3, с. 154]. При цьому у зв'язку із економічною відсталістю Словаччини господарські функції нового Союзу були для її представників пріоритетними.

Підсумковий проект селянської організації з'явився в червні 1968 р. і був компромісним. Союз селян-кооператорів мав бути соціально зацікавленою організацією, що передбачало її співпрацю із державними органами з метою забезпечення участі селян у громадському житті, вирішення їх культурно-освітніх, медичних та інших проблем, пов'язаних із життям на селі. Основою союзу мали стати ЄЗД як організації і приватні землероби як окремі особи. Додатково передбачалось створити «економічно зацікавлену організацію», засновану на базі ЄЗД, радгоспів, харчових підприємств і т.д. На крайовому рівні ці підприємства мали утворювати «економічні союзи аграрних підприємств» з єдиним координаційним центром.

Для затвердження цього проекту на 9-11 липня у м. Нітра була скликана загальнодержавна конференція селян-кооператорів. Однак на ній з новою силою спалахнули суперечки між чеськими і словацькими представниками, коли останні відмовились від ідеї єдиної організації із громадськими і економічними повноваженнями. До того ж чехи не погоджувалися на рівне представництво із словаками в загальнодержавному органі Союзу, мотивуючи це тим, що в Чехії і Моравії вдвічі більше кооперативів, ніж у Словаччині [3, с. 162].

В результаті засідання чеських і словацьких делегатів відбувались окремо, що призвело до створення окремих Чеського союзу селян-кооператорів і Словацького союзу кооператорів та приватних землеробів. Аби врешті-решт дійти згоди почав діяти тимчасовий комітет з формування спільної організації.

Незважаючи на те, що результати нітранської конференції викликали певне розчарування, відчувалось, що утворення загальнодержавної організації селян було питанням часу.

Серед інших суспільних груп селяни виявилися найменш втягнутими у процеси лібералізації. Однак багато ознак вказувало, що село поступово прокидалось від летаргії, і однозначно можна стверджувати, що спрямування цієї активізації відповідало тому напрямку, яким рухалось усе суспільство.

Джерела та література:

1. Hejzlar Z. Praha ve stínu Stalina a Brežněva / Z. Hejzlar. – Praha: Prace, 1991. – 199 s.

2. Kural V. Československo roku 1968: v 2 d. / V. Kural. – Praha: Parta, 1993. díl 1: obrodny process – 1993. – 207 s.

3. Pecka J. Občanska společnost 1967 – 1970: v 2 sv. / J. Pecka, J. Belda, J. Hoppe. – Praha-Brno: USD-Doplněk, 1998. díl 2, sv. 2: Socialní organismy a hnutí Pražského jara 1967-1970 – 1997. – 367 s. – (Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970).

4. Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech UV KSČ. – Praha: Svoboda, 1969. – 172 s.

5. Skilling H. Gordon Czechoslovakia's Interpereted Revolution / H. Skilling. – New Jersey: Princeton University Press, 1976. – 924 p.

6. Vondrová J. Komunistická strana Československa / J. Vondrová, J. Navratil. – Praha-Brno: USD-Doplněk, 2000. díl 9, sv. 2: Konsolidace (květen – srpen 1968). – 2000. – 457 s. – (Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970).

7. Vondrová J. Komunistická strana Československa / J. Vondrová, J. Navratil, J. Moravec. – Praha – Brno: USD-Doplněk, 1999. díl 9, sv.1: Pokus o reformu (říjen 1967 –květen 1968). – 1999. – 547 s. – (Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970).